

De zwerftocht van Peter: een Breukelse kerkklok tijdens de Tweede Wereldoorlog

Jan Slingerland
Joris Dircksenstraat 1, 3621 CA Breukelen

Dit verhaal is een vervolg op mijn eerdere artikel over torenklokken en klokkenrovers. Die klokkenrovers waren de Fransen tijdens de bezetting van Breukelen in het Rampjaar (zomer 1672 tot herfst 1673); die oude torenklokken waren de luidklokken, die in de torens in de Vechtstreek hingen. Ik stuitte op dat onderwerp bij mijn pogingen om de geschiedenis van Breukelen tijdens het Rampjaar te beschrijven.

De luidklok in de toren van de Pieterskerk dateert van 1463 en wonderlijk genoeg bleef die klok in het Rampjaar voor diefstal gevrijwaard; hij is om onnaspeurlijke redenen blijven hangen.

Op de klok staat het volgende vermeld:

Ick heet Peter en bid in trouwen
dat God van nienroet wil behouwen
Ghisbert en Alienora
va borssel va zulen als ic versta
ioncfrou van nienroed wie dat wondert
men screef MLXIII en CCCC (*spreek uit: 1063 en 400*)
steven butendiic

De klok heet dus Peter en dat is niet toevallig, want de Breukelse dorpskerk is een Pieters- (= Petrus)kerk. De naam aan het eind van het rijm, Steven Buitendijk, was die van de klokkegieter. Deze werkte in Utrecht en goot in de tweede helft van de 15de eeuw een aantal thans verdwenen klokken voor de Domtoren.

Maar: de geschiedenis herhaalde zich, want de Duitsers vorderden de bronzen torenklokken in ons land tijdens de Tweede Wereldoorlog om ze om te smelten voor de oorlogsindustrie. Ook onze Breukelse Peter verdween, ging zwerven, en . . . kwam terug.

Nederlands voorspel

De Duitsers lieten ca. 6700 klokken in ons land uit de torens halen; ruim 4700 daarvan gingen voorgoed verloren. Dat was de trieste balans na de bevrijding in 1945. Maar hoe zat die klokkenvordering eigenlijk in elkaar?

Al in 1937 besepte men in Nederland dat kerkklokken een rijke bron aan grondstoffen voor de eigen oorlogsindustrie konden vormen. In dat jaar heeft het Rijksbureau voor de Monumentenzorg aan de Nederlandse Klokken- en Orgelraad verzocht een lijst met klokken te maken die in tijd van oorlog zouden kunnen worden opgeofferd. Het Ministerie van Defensie liet weten dat 10% van het klokkengewicht gespaard mocht blijven.

In 1939 vroeg de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen alle gemeentebesturen het klokkenbezit op te geven. (Aantal en gewicht van de carillonklokken waren al bekend.) De lijst was in maart 1940 klaar, in hoofdzaak het werk van de klokkendeskundige Dr W. van der Elst uit Utrecht; hij vermeldde dat Nederland ca. 9000 luid- en spekklokken met een totaalgewicht van 3450 ton klokkenbrons bezat.

Binnen het Rijksbureau voor de Monumentenzorg was inmiddels de Inspectie Kunstbescherming ("Inspectie voor de bescherming van schatten van kunst en wetenschap tegen oorlogsgevaaren") opgericht. Deze maakte een lijst van de belangrijkste klokken en carillons, die in ieder geval ge-

spaard moesten blijven. Het waren 28 carillons en 319 klokken (15% van het totale klokkengewicht). Dr Jan Kalf, directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, verzocht op 28 maart 1940 zijn baas, de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, de Minister van Defensie te overtuigen van de noodzaak 10% te verhogen tot 15%.

De beschermde klokken zouden worden voorzien van de letter M (van Monument) en een certificaat in vier talen krijgen met het verzoek de gemerkte klok te sparen, ondertekend door de ministers van OK&W en Defensie.

Beleid van de Duitsers in het begin van de bezettingstijd

Na de capitulatie van Nederland werd aan het certificaat een verklaring van de Oberst und Feldkommandant Von Alberti toegevoegd, gedateerd 27 mei 1940: "Auf Befehl des Fuehrers und Reichskanzlers ist diese Glocke (dieses Glockenspiel) unter Kunst- und Denkmalschutz gestellt".

In het archief van de Nederlandse Hervormde Kerk van Breukelen ligt een brief van 12 december 1942 van de Algemene Synodale Commissie, dat de in 1939 en 1940 met M gemerkte klokken van vordering waren vrijgesteld. De burgemeester moest het certificaat aan de klok hangen. Peter was natuurlijk een M-klok.

De Duitsers namen de organisatie van een eventuele klokkenvordering over, de Inspectie Kunstbescherming bleef gehandhaafd, de vordering werd verder voorbereid.

Men slaagde erin het percentage te beschermen klokken te verhogen tot 25% van het totale klokkengewicht van 3426 ton, hetzelfde dat in Duitsland werd aangehouden. Dit betekende het behoud van ca. 860 ton klokkengewicht, verdeeld over 52 beiaarden (10%) en 570 M-klokken (15%). Tot de beschermde luidklokken behoorden alle klokken van vóór 1600 (dus inclusief alle Van Wou-klokken, verder alle Hemony-klokken en exemplaren die van belang waren door zeldzaamheid, opschrift of ornament).

Te vorderen zou dus zijn 2552 ton, verdeeld over A-, B- en C-klokken en onbeschermde beiaarden; A-klokken waren de modernere, B-klokken de oudere, iets waardevoller, en C-klokken de waardevolste, historische, die zo lang mogelijk moesten worden behouden.

In 1941 werd de lijst van A-klokken overhandigd (722 ton). Tevergeefs bracht Dr Jan Kalf (die tevens directeur Inspectie Kunstbescherming was) in zijn brief Dr Plutzar (hoofd afd. Kulturpflege) onder ogen: ". . . Wij Nederlanders kunnen alles beter dragen dan aantasting van ons geestelijk bezit, vooral voorzover dat samenhangt met de uitoefening van de godsdienst".

Maar in Duitsland was men evenzeer beducht voor beroering onder de bevolking. De actie ging voorlopig niet door.

Metaalvorderingen

Met de eerste metaalverordening van 18 juni 1941 moesten alle koper, nikkel, tin, lood en legeringen worden ingeleverd (behalve monumenten, kerkklokken, kerkdienstvoorwerpen, orgels, museumstukken, volksdrachtonderdelen, orde- en eretekenen, munten en voorwerpen met historische, artistieke of antiquarische waarde). De Duitsers rekenden op 8000 ton ingeleverd metaal; het werd 3000 ton, de helft afkomstig van het bedrijfsleven, de andere helft van de burgerij.

Vanaf 1942 werden de bronzen, nikkelen en zilveren munten buiten omloop gesteld. Bronzen munten zouden 1500 ton koper opleveren. De Rijksmunt was in september 1941 met zinken geld begonnen; na 20 september

1942 waren zink en papier de enige betaalmiddelen.

De eerste metaalvordering bracht niet genoeg op; de tweede volgde op 23 juli 1942 en daaronder vielen de kerkklokken. Aartsbisschop De Jong protesteerde direct in een brief aan de Rijkscommissaris, op grond van gewetensbezwaren omdat de kerkklokken gewijde voorwerpen zijn, bestemd voor de kerkelijke eredienst. Seyss-Inquart reageerde in oktober 1942 in redevoeringen met het argument, dat de oorlog tegen het Bolsjewisme werd gevoerd in het belang van het Nederlandse volk.

Eind oktober 1942 werd begonnen met het demonteren van de klokken uit de torens. De organisatie in Nederland berustte bij de Rüstungsinspektion Reichscommissar Sonderreferat Metallmobilisierung. Deze controleerde de General-Unternehmer aannemer P.J. Meulenberg, een NSB-er uit Venlo/Heerlen, die alle klokken weghaalde. De klokken werden opgeslagen bij opslagplaatsen van het Rijksbureau voor Non-Ferro-Metalen, waar Meulenberg zijn rekeningen indiende. De kerkklokken werden door de overheid op basis van f 75,- per 100 kg klokmetaal vergoed.

Op 16 november 1942 deelde de secretaris-generaal Van Dam van het Departement van Opvoeding Wetenschap en Kultuurbescherming aan de Commissarissen der provincies mee, dat de klokkenvordering was begonnen. Beschermd carillons en M-klokken bleven hangen. De andere klokken, gemerkt A, B en C, zouden worden verwijderd en naar één van de 24 opslagplaatsen worden vervoerd. Daar werden de klokken direct gewogen en van een registratienummer voorzien.

In iedere kleine gemeente mocht één klok als alarmklok blijven hangen. Meulenberg zou vanaf september 1943 in opdracht van de Rüstungsinspektion de zogenaamde alarmklokken inhangen, waarvoor C-klokken beneden de 150 kg werden gebruikt. Dat bepaalde men op 4 maart 1943. Deze klokken moesten er zijn wegens noodzaak van luiden bij luchtalarm.

Eerste aanslag op de monumentale klokken

Vanaf januari 1943 nam J.W. Janzen als adjunct inspecteur van de Inspectie Kunstbescherming het werk van Kalf over wegens diens ziekte. Op 12 februari 1943 kreeg Janzen bericht van de Rüstungsinspektion dat alle klokken - dus ook M-klokken en beschermd carillonklokken - zouden worden verwijderd uit de torens in de zogenaamde Sperr- en operatiegebieden. Dat waren Zeeland, de kuststrook van Zuid- en Noord-Holland, Friesland, Groningen en de kop van Drenthe. De afgehaalde M-klokken uit Noord- en Zuid-Holland en Zeeland werden opgeslagen in Leerdam, de klokken uit de drie noordelijke provincies eerst in Steenwijk, later in Giethoorn.

Op 13 februari 1943 zei Dr Plutzar van Kulturpflege aan Janzen dat alle Nederlandse klokken precies zoals de Duitse op eventuele kunstwaarde zouden worden beoordeeld. Ze konden daarom het beste meteen naar Duitsland worden gebracht waar twee Nederlandse deskundigen ze mochten beoordelen. Janzen deed een tegenvoorstel dat werd aangenomen door de Rüstungsinspektion: de Inspectie Kunstbescherming zou de klokken voorlopig selecteren waarna een Duitse deskundige dat later zou beoordelen. Deze klokken zouden worden gemerkt met een P (van Prüfung).

Dit betekende voorlopig uitstel van executie voor de P-klokken. Iedere P-klok was winst. Janzen adviseerde alle klokken van vóór 1800 van een P te voorzien. Dit gebeurde.

Peter verliet Breukelen

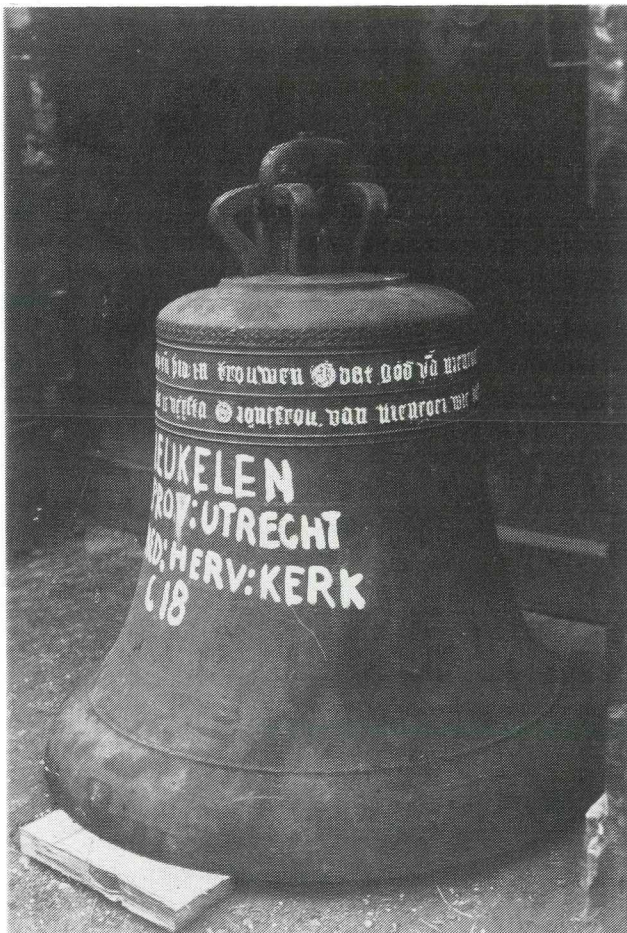
Peter werd op 23 februari 1943 weggehaald door Meulenberg. Op 8 maart stuurde de kerkvoogdij een brief aan Meulenberg met het verzoek een rekening van timmerman/aannemer C.J. van Schaik te betalen voor reparatie van de zolders waardoor Peter was omlaaggehaald. De kosten bedroegen

f 55,76.

Op 5 april 1943 werd ter vervanging als alarmklok een kleine luidklok geplaatst afkomstig uit Utrecht, de RK kerk van het Heilige Hart van Jezus, Oudwijk 21. Omdat het geluid niet ver genoeg reikte moest de klepel enz. worden verzwaard. Bovendien moest de klok op het uurwerk worden aangesloten. G. Takke (hoef-, grof-, huis- en kachelsmederij) deed dat voor f 65,- en Fokkinga (de horloger) sloot voor f 15,- het uurwerk aan. Meulenberg werd verzocht de kosten te vergoeden. Tevens werd aan het Ministerie van Financiën door de kerkvoogdij gevraagd Peter te vergoeden die voor f 5000,- tegen brandschade was verzekerd. Dat deed het ministerie niet, maar het Rijksbureau voor Non-Ferro-Metalen vergoedde 655 kg à f 0,75 per kg, oftewel f 491,25 zijnde de metaalwaarde van Peter.

Een kleine bijkomstigheid bij dat vertrek van Peter was, dat de kloklouder niet meer nodig was. Deze werd dan ook prompt ontslagen. Hij vroeg wachtgeld aan, maar toen de kleine luidklok, de vervangende alarmklok, was opgehangen, werd hij herbenaemd.

In de zomer van 1943 werden de P-klokken naar opslagplaatsen gebracht van de Inspectie Kunstbescherming: de klokken uit Utrecht, Noord- en Zuid-Holland en Zeeland naar Spijk bij Gorinchem (Houtzagerij en Schaverij De Later en Hoftijzer).

Afb. 1. De klok Peter is op last van de Duitse bezetters in 1943 uit de toren van de Pieterskerk gehaald en staat gereed voor transport. (Foto uit de collectie van mej. Riek de Jong, die hem van de maker, de heer de Graaf, heeft gekocht.)

Onze Peter uit Breukelen moet daar ook terechtgekomen zijn, hetgeen uit het vervolg van dit verhaal is te concluderen. De Inspectie Kunstbescherming hoopte met de beschreven handelwijze vooral tijd te winnen. De organisatie van de klokkenroof was rond 1 mei 1943 voltooid.

Klokken overgebracht naar Duitsland

Het Sonderreferat Metallmobilisierung van de Rüstungsinspektion was inmiddels overgebracht overgebracht naar de afdeling Metallmobilisierung des Reichsbüro für Nichteisen Metalle onder leiding van W. Kassner. Deze had ook de leiding in België en Frankrijk.

Verordening 139/142 van 26 juni 1943 betrof de melding van niet-kerkklokken, dat wil zeggen particuliere klokjes en bellen. Klokken van bijzondere culturele waarde, bovendien van vóór 1750, werden vrijgesteld.

Kassner verzocht opgave van de opgeslagen M- en P-klokken. Hij drong aan op spoed. In september 1943 werd de eerste lijst op te offeren P-klokken voltooid: 374 klokken met een totaalgewicht van 206 ton. De tweede lijst van op te offeren P-klokken was van Van der Elst uit Utrecht en Dr C.C.W.J. Hijzeler uit Enschede. Deze bevatte 445 P-klokken met een gewicht van 201 ton.

Vanaf de opslagplaatsen werden de klokken per trein of per boot naar Hamburg vervoerd. Het eerste transport vond plaats in maart 1943, het laatste in maart 1944. De vorderingen onttaarden in het laatste oorlogsjaar in een chaos.

Weinig verzet tegen de klokkenroof

Van de door Kalf verwachte tegenstand van de bevolking is niet zo veel te merken geweest. Meestal heeft men gelaten toegezien hoe de klokken uit de torens werden verwijderd. Wel zijn er individuele reddingspogingen gedaan.

In Epe werden de klokken door verzetsmensen verstoep. Na een dreigement werden de klokken teruggebracht, maar op één van de gevorderde klokken was geschilderd: "Hij die met klokken schiet, wint de oorlog niet" - aldus Dr L. de Jong. In Groningen kwam als variant de spreuk: "Wie met Gods klokken schiet, die wint de oorlog niet". En in Breukelen?

Op 22 februari 1943 vervoegde zich een man bij de pastorie van de Rooms-Katholieke parochiekerk; hij had opdracht de kerkklok in beslag te nemen. De klok had een doorsnede van 1,24 m en woog 1150 kg.

Iemand uit het dorp maakte nog een foto van de klok, waarvoor hij door de Duitsers werd opgepakt; later werd hij vrijgelaten. Men meende dat hij foto's had gemaakt om te demonstreren, en het verhaal gaat dat er een rijmpje op de klok zou hebben gestaan: "Wie met Gods klokken schiet, wint de oorlog niet". Zo staat het in het gedenkboek van het 100-jarig bestaan van de Rooms-Katholieke kerk St. Johannes de Doper uit 1985. Lust u nog peultjes?

Daar bedoel ik mee, dat je in de vijf bezettingsjaren allerlei geruchten en berichten hoorde, die soms naderhand bevestigd werden, maar ook vaak op verzinsels en misleiding berustten en naderhand nonsens bleken. Dit realiseert men zich te weinig, maar achteraf als je een stukje geschiedenis van notabene je eigen tijd probeert bloot te leggen dan is het zonneklaar voor diegenen die horen willen!

Op verschillende plaatsen in ons land doken de klokken onder. Zij werden begraven op het kerkhof, in tuinen, of doken letterlijk onder in sloten en vaarten. Bij de Klokkengieterij Van Bergen te Heiligerlee doken 119 klokken onder. In 's-Hertogenbosch werden klokken in de Dommel gegooid, waar ze net boven water uitstaken. De pastoor haalde de kleine klokken binnen uit angst dat ze zouden worden gestolen.

Registratie

Op de opslagplaatsen werden de aangevoerde klokken geregistreerd. Dit geschiedde door een aantal deskundigen per provincie, aangewezen door Kalf in november 1942.

De registratie bestond uit kaartsystemen, registratieformulieren, foto's, afwrijfsels op papier (zogenaamde frotti's), papierafdrukken met reliëf, gipsafdrukken, klei/plasticine; dit materiaal is bewaard gebleven in diverse archieven en musea. Hier en daar werden geluidsopnamen gemaakt op grammofoonplaat. (In Wijk bij Duurstede werd het klokgelui op 19 januari 1943 opgenomen; later bleek dat de geboortedatum van Prinses Margriet in Canada.) Ook werd een klankonderzoek opgezet: toonhoogte, samenstelling van de klank door middel van stemvorken en opnamen van het klankbeeld op film. Hierdoor werd wetenschappelijk onderzoek naar klank mogelijk.

Na de oorlog vormden bovengenoemde registratiegegevens de basis voor een uitgebreid systematisch kunsthistorisch onderzoek naar klokken.

De op transport gezette gevorderde klokken werden op zeven plaatsen in Duitsland omgesmolten. De grootste smeltovens stonden in Hamburg: in de Deutsche Zinnwerke en in de Norddeutsche Affinerie. Na juli 1942 gingen alle klokken daarheen. De A-klokken werden direct omgesmolten. Dit geschiedde door electrolyse: uit 1000 kg klokkenbrons haalde men 760 kg koper, 180 kg tin en 60 kg andere metalen zoals zink, lood, antimoon, enz.

Voor geschut is klokkenbrons als zodanig, met een verhouding van 80% koper en 20% tin, te broos. Daarom gebruikte men voor wapentuig 10% tin, waardoor het brons taaier werd.

Peter bleef in Nederland

En dit was de balans in 1945 na de bevrijding: de Inspectie Kunstbescherming zond de monumentale klokken terug uit de opslagplaatsen. Zo gebeurde dat ook met Peter. Maar daar was iets bijzonders mee aan de hand: toen Janzen op 17 november 1944 in de opslagplaats Spijk bij Gorinchem aankwam, waren de klokken verdwenen en op weg naar Duitsland, geheel tegen de afspraak. Kalf protesteerde hevig bij de Duitse instanties, en eind februari 1945 bleken de klokken gelost in Groningen, aan de gemeentelijke opslagplaats aan de Wilhelminakade. Er werden 389 P-klokken teruggevonden.

Klaarblijkelijk is Peter op 23 februari 1943 naar Spijk gebracht. De klok werd toen eind februari 1944 naar Groningen getransporteerd en bleef daar tot een brief uit Groningen aan de burgemeester van Breukelen-Nijenrode helderheid verschafte.

Op 27 juli 1945 zond de burgemeester van Breukelen-Nijenrode deze brief van 25 juli 1945 van de directeur Gemeentewerken Groningen aan de Kerkvoogdij van de Nederlandse Hervormde gemeente in Breukelen. De Groninger deelde mede dat bij hem ca. 400 klokken van Spijk via Duitsland waren terechtgekomen, dat Peter, 655 kg met identificatie 9/18C van de Inspectie Kunstbescherming, er bij was, en dat die Inspectie voor terugzending zou zorgen.

Op 17 september 1945 besloten B&W van Breukelen-Nijenrode (op aandringen van Gedeputeerde Staten) de klok van de Parochie het Heilige Hart van Jezus te Utrecht terug te geven, op voorwaarde dat het RK kerkbestuur zelf voor verwijdering zou zorgen en alle kosten zou betalen.

Drukke na-oorlogse jaren voor de klokkengieters

Na het rampzalige verlies van duizenden luidklokken was er na de oorlog voor klokkengieters volop werk. De vraag naar nieuwe luidklokken was

enorm. Uit Duitse herstelbetalingen kwamen gelukkig grote partijen klokkenmateriaal beschikbaar, want invoer van grondstof werd belemmerd door gebrek aan deviezen. Klokkengieterijen vulden het bestand aan: Van Bergen in Heiligerlee, Petit en Fritsen in Aarle-Rixtel, Eijsbouts in Asten, Concordia in Midwolda, en Klokkengieterij Zaltbommel. In 1949 heeft alleen Eijsbouts al meer dan 1000 klokken geleverd. De kosten van nieuwe klokken werden grotendeels door het Rijk vergoed als oorlogsschaderegeling. Binnen 10 jaar werden alle geroofde klokken vervangen, en wel door goede klokken die voldeden aan alle kwaliteitseisen.

Tallose nieuwe beiaarden van na de oorlog verwijzen op de een of andere manier naar de Tweede Wereldoorlog. De vier klokken van de Westminstervoorslag in Kamerik, uit 1950, dragen bijvoorbeeld de namen van in de oorlog omgekomen Kamerikse jongemannen.

Slotopmerkingen

Klokkenvordering is niet iets speciaals van de Duitsers in de Tweede Wereldoorlog; het gebeurde in bijna ieder land.

Klokkengieters waren tevens geschutgieters, en dat begon omstreeks 1400. Oorspronkelijk hadden zij een zwervend bestaan, daarna vestigden zij zich in de ontstane steden als centrum van handel en ambacht (in de loop van de 14de eeuw). Zij kozen een vaste woonplaats met eigen gieterij; alleen voor zware klokken waren zij nog ambulante. Een mooi voorbeeld is de beroemde klokkengieter Geert van Wou Sr uit Utrecht: hij goot ook geschut, zowel voor de eigen als voor de tegenpartij. Toen hij daarvoor in 1505 werd aangehouden door soldaten was zijn antwoord: "Het weer waer, ick hadde voor heren ende steden bussen gegoten, dat weer mijn ambacht, daer ick mijn kost mede wan, mijt clocken ende mijt bussen toe gijeten". Kortom: hij vond, dat behoorde nu eenmaal bij zijn beroep!

Er valt over klokken veel te vertellen: zij vertellen zelf zonder woorden een brok geschiedenis, zij overleven vele generaties, in deze tijd schudden zij ons wakker met hun gelui voor de belangrijke zaken van het leven. Voorheen was de kerkgang de belangrijkste, thans blijft daarnaast over: een stukje tijd aangeven en de laatste gang van de mens totdat die over de brug is, linksaf slaat en dan gemotoriseerd sneller naar zijn rustplekje wordt gereden.

Dit was het verhaal van Peter, die in Breukelen de doden tot op de dag van vandaag tot over de Vechtbrug uitluidt. Peter maakte vanaf de Late Middeleeuwen plotseling een zwerftocht tijdens de Duitse bezettingsjaren. Hij kwam gelukkig terug.

Misschien moet de klank van Peter eens getest worden (zie het rapport uit 1948 voor de Klokkencommissie der Vereniging van Kerkvoogdijen in de Nederlandse Hervormde Kerk, eisen en aanbevelingen voor de muzikale klank); als hij luidt, gaat zijn zwerftocht echt niet telkens door mijn hoofd, maar wel vind ik dat voor f 5000,- verzekeren voor Peter, die 530 jaren telt, niet veel is voor zo'n monument!

Bronnen

- J. Slingerland, 1991. Oude torenklokken en klokkenrovers. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 6, nr. 3, blz. 133 - 139.
 - J.I. Lambert-Avis, 1992. Wie met klokken schiet, wint de oorlog niet. De klokkenvordering tijdens de Tweede Wereldoorlog. Nationaal Beiaardmuseum, Asten.
 - L. de Jong, 1976. Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog", Deel 7, blz. 46.
- Enige stukken uit het Archief van de Nederlandse Hervormde Gemeente te Breukelen.